

SCURTĂ PRIVIRE ASUPRA EVOLUȚIEI VOCALEI Ț LATIN

Larisa GURĂU

Universitatea de Stat din Moldova

Rezumat: În studiile de fonetică istorică a limbii române au fost stabilite o serie de reguli acceptate, în linii mari, de toți cei care s-au ocupat de evoluția sistemului vocalic. Dispariția categoriei de durată e considerată unanim cea mai importantă modificare a acestui sistem. Pierderea opoziției dintre vocala lungă și cea scurtă constituie o restructurare a sistemului vocalic și reprezintă o cheie pentru soluționarea unui șir întreg de probleme din fonetica istorică. În lucrarea de față vom analiza cateva aspecte ale evoluției vocalei Ț (*e* scurt latin) și implicațiile pe care le-a avut această evoluție în structura fonetică a limbii române.

Cuvinte-cheie: *fonetică istorică, modificări fonetice, trăsături fonologice, fonem, arhifonem, evoluție, vocale, diftongare.*

Abstract: A series of rules were set up in the studies of historical phonetics of the Romanian language that were broadly accepted by those who investigated the evolution of the vowel system. The disappearance of the category of duration is unanimously considered as the most important change of this system. The loss of the opposition between the long and the short vowels represents a restructuring of the vowel system and a key to solving a whole range of problems in historical phonetics. This paper analyses several aspects of the Ț (short Latin *e*) vowel evolution and the impact of this evolution on the phonetic structure of the Romanian language.

Keywords: *historical phonetics, phonetic changes, phonological features, phoneme, archiphoneme, evolution, vowel, diphthongisation.*

Fonetica istorică operează cu noțiunea de *lege fonetică*, prin care se are în vedere modificarea sunetului unei limbi într-o anumită perioadă de dezvoltare a acesteia și, de regulă, pe un anumit teritoriu de răspândire a ei. Din punct de vedere fonologic, pot fi relevate legi generale, care se referă la câteva foneme, unite printr-o trăsătură comună (diferențială sau relevantă). Câteva legi de acest fel se reliefează în latina populară. Orice vocală lungă, pierzându-și durata, își păstrează calitatea: $\bar{i} > i$, $\bar{u} > u$, $\bar{e} > e$, $\bar{o} > o$, $\bar{a} > a$. Această lege e valabilă pentru latina vorbită în toate provinciile romane. Legi fonologice cu un caracter mai restrâns se raportează la vocalele scurte, care s-au deschis în latina populară occidentală, în afară de vocala ȃ (*a* scurt), care s-a confundat peste tot cu $\bar{a}$ (*a* lung), *a* fiind o vocală deschisă la maximum [2, 36].

Ținând cont de faptul că sistemul fonetic este format din unități de diferit grad de abstracție, direct proporțional cu gradul lor de stabilitate, vom încerca să

stabilim ierarhizarea modificărilor fonetice ale unor elemente din sistemul vocalic. Astfel, dintre unitățile sistemului fonetic sau fonologic, cea mai generală și cea mai stabilă, imediat după sistem, ar fi categoria, privită ca un ansamblu de trăsături fonologice.

Sistemul vocalic dispunea în latina clasică de patru categorii: gradul de deschidere, localizarea, labializarea și durată (tab. 1).

Tabelul 1

GRAD DE DESCHIDERE	LOCALIZARE				DURATĂ
	ANTERIOR		POSTERIOR		
Închis	ī			ū	Scurt
	ī			ū	Lung
Semideschis	ē			ō	Scurt
	ē			ō	Lung
Deschis			ă		Scurt
			ā		Lung
	Nelabializat	Labializat	Nelabializat	Labializat	
LABIALIZARE					

Unitatea care urmează imediat după categorie este trăsătura fonologică. Dintre categoriile menționate, gradul de deschidere reunea trăsăturile: deschis, semideschis, închis; localizarea – anterior, posterior; labializarea – labializat, nelabializat; durată – lung, scurt. Trăsătura, fiind o unitate mai puțin abstractă decât categoria, era și mai puțin stabilă. Remarcăm că dintre cele mai importante modificări, cea de categorie și cea de trăsătură se referă direct la sistem. Sistemul suferea o modificare maximă (de gradul întâi), când se schimba categoria și minimă (de gradul doi), când se schimba trăsătura.

Înainte de a ne referi la celelalte modificări fonetice, de importanță oarecum secundară, vom sublinia că sistemul cuprinde un număr finit de foneme, egal cu produsul numerelor respective de trăsături, în cazul de față $3 \times 2 \times 2 \times 2 = 24$. După dispariția categoriei de durată au rămas în sistem 12 foneme posibile: $3 \times 2 \times 2 = 12$ (tab.2). În fiecare limbă se realizează, adică din posibile, potențiale, devin reale doar câteva foneme, numite de inventar. O modificare de gradul trei ar fi apariția sau dispariția din inventar a unui fonem. În sfârșit, modificările de gradul patru, pe care le-am putea considera neconstitutive față de cele enumerate mai sus, care ar fi constitutive, se reduc la prefaceri de foneme existente atât în sistem, cât și în inventar. O asemenea modificare ar fi rotacismul lui *l* latin în limbile romanice orientale: *gula* – *gură*; *solem* – *soare*. Atât fonemul *l*, cât și fonemul *r* existau în inventar și înaintea modificării, și după ea.

Să examinăm acum modificările de fiecare grad. O modificare constitutivă de gradul întâi, care constă în apariția sau dispariția unei categorii de trăsături pertinente, a avut loc în latina populară prin secolul doi e.n. Se are în vedere dispariția categoriei de durată a vocalelor. Această dispariție a s-a produs diferit în diverse regiuni ale României. În Sardinia a avut loc o defonologizare a duratei, din cele zece vocale distincte $\bar{a}$, $\check{a}$, $\bar{e}$, $\check{e}$, $\bar{i}$, $\check{i}$, $\bar{o}$, $\check{o}$, $\bar{u}$, $\check{u}$ rămânând cinci: a, e, i, o, u . În Occident s-a defonologizat doar opoziția $\bar{a}/\check{a} > a$; celelalte opoziții s-au transfonologizat $\bar{e}/\check{e} > e/\varepsilon$, $\bar{i}/\check{i} > i/e$, $\bar{o}/\check{o} > o/\text{ɔ}$, $\bar{u}/\check{u} > u/o$. Astfel, în Occident s-a creat un inventar de șapte vocale: $e, \varepsilon, i, o, \text{ɔ}, u, a$. În Orient s-au transfonologizat doar opozițiile vocalelor anterioare: $\bar{e}/\check{e} > e/\varepsilon$, $\bar{i}/\check{i} > i/e$. Opozițiile vocalelor posterioare s-au defonologizat: $\bar{u}/\check{u} > u$ etc. Inventarul conține aici șase vocale: $e, \varepsilon, i, o, u, a$.

Tabelul 2

GRAD DE DESCHIDERE	LOCALIZARE			
	ANTERIOR		POSTERIOR	
Închis	i	ü	î	u
Semideschis	e	ö	a	o
Deschis	ε	œ	a	ɔ
	Nelabializat	Labializat	Nelabializat	Labializat
LABIALIZARE				

Dispariția categoriei duratei s-a reflectat în fiecare cuvânt și în fiecare silabă, silaba conținând în latină în mod necesar o vocală. În felul acesta, s-ar putea spune că latina populară, numită și *vulgară*, de la care provin toate limbile române, începe anume cu modificarea maximală a structurii fonologice. Modificarea aceasta a cauzat scindarea latinei populare în trei dialecte sau zone dialectale cu inventare de vocale diferite [1, 24]. Așadar, atunci când ne referim la prima modificare a vocalei $\check{e}$ în ε , ne putem da seama că ea reflectă o prefacere de cea mai mare importanță.

Modificarea maximă de sistem, adică dispariția categoriei de durată a vocalelor, poate fi privită și din alt punct de vedere. Sistemul cu patru categorii implică și unitatea de arhifonem, care dispare în vocalismul latinei populare. Astfel, în sistemul dat fonemele $\bar{a}$ (*a* lung) și $\check{a}$ (*a* scurt) s-ar reuni într-o unitate de grad superior – arhifonemul *a*, care are trei trăsături fonologice, comune cu cele ale fonemelor $\bar{a}$ și $\check{a}$: deschis, nelabiabil și posterior. Arhifonemul *a* se împarte în unități mai mici, în fonemele $\bar{a}$ și $\check{a}$. Odată cu dispariția duratei, arhifonemul se transformă în fonem.

O neutralizare a opoziției de durată în toate arhifonemele a avut loc în Sardinia: $\bar{a}/\check{a} > a$, $\bar{e}/\check{e} > e$, $\bar{i}/\check{i} > i$, $\bar{o}/\check{o} > o$, $\bar{u}/\check{u} > u$. În Orient doar arhifonemele posterioare s-au neutralizat: $\bar{a}/\check{a} > a$, $\bar{o}/\check{o} > o$, $\bar{u}/\check{u} > u$. În occident s-a neutralizat doar arhifonemul $\bar{a}/\check{a} > a$.

Prin dispariția categoriei duratei, sistemul vocalic și-a pierdut una din unitățile sale, pe cea de arhifonem. S-a modificat deci însăși ierarhia unităților constituente ale acestui sistem – din sistemul cu o ierarhie de patru unități – categorie, trăsătură, arhifonem, fonem în noul sistem (tab.1) s-au păstrat doar trei – categorie, trăsătură, fonem (tab.2), nemaivorbind de faptul că una din cele patru categorii a dispărut împreună cu cele două trăsături ale ei.

Prin urmare, atunci când examinăm prefacerea lui *ě* (*e* scurt latin) în *ε* (*e* deschis) trebuie să ne dăm seama că avem de a face nu cu o simplă deplasare de la un fonem la altul, ci de la arhifonem la fonem și de la un sistem cu patru categorii la altul cu doar trei categorii.

În cele aproape două mii de ani, care au urmat după această modificare, nu au mai avut loc schimbări atât de însemnate ca cea examinată. În acest răstimp în Orient nu s-au mai produs modificări de sistem vocalic. O prefacere minimală de sistem vocalic a avut loc în cursul dezvoltării limbii franceze, unde a apărut o nouă trăsătură fonologică – nazalizarea, paralelă cu cea a gradelor de deschidere, vocalele închise constituind primul grad de plenitudine, cele semideschise – gradul doi, cele deschise – gradul trei și, în sfârșit, cele nazale – gradul patru. Din punct de vedere acustic, plenitudinea maximă a vocalelor nazale se explică prin adăugarea rezonatorului nazal la cel bucal. Modificări minime de sistem, adică apariții și dispariții de trăsături fonologice, au avut loc în cadrul sistemului de consoane. În toate limbile romanice au apărut africaterile, iar apoi mediopalatalele cu trăsăturile lor respective. Cea care caracteriza africaterile a dispărut apoi în limba franceză.

Prefacerea lui *ě* (*e* scurt latin) în *ε* (*e* deschis) trebuie privită ca un fapt concret în cadrul unei tendințe generale: vocalele scurte accentuate au avut tendința să se deschidă. În occident această tendință a avut caracter general, toate vocalele scurte s-au deschis *ě* > *ε*, *ĩ* > *e*, *õ* > *ɔ*, *ũ* > *o*, în afară de *a*, care nu putea să se deschidă mai mult, fiind o vocală deschisă la maximum. Această tendință nu s-a reflectat în Sardinia, iar în Orient s-a redus doar la deschiderea vocalelor scurte anterioare: *ě* > *ε*, *ĩ* > *e*.

Așadar, prefacerea lui *ě* în *ε* poate fi privită în Orient prin prisma unei modificări specifice (deschiderea vocalelor anterioare scurte), care reflectă doar o latură a unei prefaceri cu caracter general – deschiderea tuturor vocalelor scurte, ce a avut loc în Occident. Nu putem trece cu vederea faptul că *ε* a apărut nu numai din *ě*, dar și din așa-zisul diftong *ae*: *caelu(m)* > *celu*. Soarta ulterioară a lui *ε* a fost aceeași, indiferent de sursa din care au provenit (*ě* sau *ae*).

În sfârșit, referindu-ne la dezvoltarea vocalismului românesc și, în special, la modificările suferite ulterior de vocala *ε*, apărută din *ě* accentuat, am remarca și faptul că ele (modificările) nu depășesc cadrul sistemului și se reduc la dispariția sau apariția în inventarul de vocale a acelor, care sunt potențiale,

adică cuprinse în tabelul 2. Așadar, orice modificare a vocalei ε și a tuturor celorlalte poate fi urmărită ulterior în cadrul larg al sistemului care le cuprinde (tab.2), iar pierderea duratei ar fi, după cum am văzut, hotarul dintre două perioade de dezvoltare a limbii latine – cea de tip clasic și cea de tip popular. Această modificare marchează și începutul diversificării limbilor romanice, punctul inițial constituindu-l inventarul diferit de vocale în fiecare din cele trei zone.

Faza a doua de dezvoltare a vocalismului limbilor romanice este caracterizată de diftongarea vocalelor deschise și semideschise, care a avut caracter general în Occident, mai ales în Galia, unde vocalele deschise accentuate s-au prefăcut în diftongi ascendenți în silabă deschisă: $\text{ɔ} > \text{uo}$ (*foco* > *fuoco*... > *feu* foc); $\varepsilon > ie$ (*tenet* > *tient*), iar cele semideschise în diftongi descendenți: $o > ou$ (*nos* > *nous* noi); $e > ei$ (*secale* > *seigle* secară). Și în Italia diftongarea s-a produs doar în silabă deschisă. În viitoarea limbă spaniolă diftongarea a avut loc nu numai în silabă deschisă, dar și în silabă închisă: $\text{ɔ} > \text{uo}$ (*porta* > *puorta* > ... *puerta* poartă); (*foco* > *fuoco*... > *fuego* foc); $\varepsilon > ie$ (*terra* > *tierra*); (*decem* > *diez* și *diecenueve* nouăsprezece etc).

Referindu-ne la cele două faze de dezvoltare a vocalismului latin în Orient, remarcăm că, dacă în prima fază vocala ε apare în poziție accentuată, ca și în Spania, atât în silabă închisă, cât și în silabă deschisă din $\check{e}$ și din *ae*, în faza a doua această vocală se diftonghează $\varepsilon > ie$ și dispare, astfel, din inventarul de foneme.

Marius Sala în *Contribuții la fonetica istorică a limbii române* [3, 106] afirmă că toți lingviștii care s-au ocupat de soarta latinescului $\check{e}$ accentuat (O. Densușeanu, Al. Philippide, S. Pușcariu, Al. Procopovici, O. Nandriș, Em. Vasiliu ș.a) admit că avem a face cu diftongarea în *ie* a acestei vocale și că primul element al diftongului a palatalizat consoana precedentă.

Anume în fazele următoare (a treia și a patra) diftongul *ie* îl pierde pe *i* (iot) în Orient atunci când este situat după dentalele ocluzive *t*, *d*, iar apoi după postpalatalele ocluzive *k*, *g*. În ambele cazuri ocluzivele se transformă în africaterle respective - $\text{t}, \text{d}, \check{c}, \check{g}$. Acest fenomen a avut loc în latina târzie și apare în toate limbile romanice. O particularitate a românei este generalizarea africatăzării dentalelor urmate de un iot, degajat dintr-un $\check{e}$ sau $\check{i}$ latinești. Acest fenomen a avut loc, se pare, după sec. al IV-lea [3, 138].

Rezumând cele spuse mai sus, menționăm că în procesul de dezvoltare a latinei populare orientale au avut loc modificări fonetice de diferit grad de importanță: modificări de sistem și modificări de inventar. O modificare maximă de sistem – dispariția categoriei de durată a vocalelor se reflectă în transformarea lui $\check{e}$ în ε : *terra* > *tera*. O modificare minimă de sistem – apariția trăsăturii relevante africative – se reflectă în transformarea ocluzivelor dentale *t*, *d* și a celor postpalatale *k*, *g* în africaterle respective $\text{t}, \text{d}, \check{c}, \check{g}$: *tera* > *tiera* > *țară*.

Fonetica istorică nu releva importanța modificărilor sunetelor, care ar permite rezolvarea unei serii de probleme capitale de istorie a limbii: precizarea noțiunii de latină populară, fixarea începutului latinei populare (sf. sec. II e.n., când dispare durata vocalelor), diferențierea dialectală a latinei populare ca punct inițial în dezvoltarea limbilor romanice, periodizarea istoriei limbii etc.

BIBLIOGRAFIE:

1. CIOBANU A. Reflecții lingvistice. Chișinău, 2009
2. EVDOȘENCO A. Introducere în studiul filologiei romanice. Chișinău, Lumina, 1987
3. SALA M. Contribuții la fonetica istorică a limbii române. București, 1970
4. WARTBURG W. La fragmentation linguistique de la Romania. Paris, 1967